

№1 лекция. Кіріспе. Далалық зерттеу әдістері пәні, зерттеу объектісі. Деректері мен тарихнамасы. Пәннің теориялық және методологиялық мәселелері.

Мақсаты: студенттерге пәннің мақсаты мен міндеттері, қалыптасу тарихы, тарихнамасы мен деректік негіздері туралы оқытып үйрету болып табылады.

Кілт сөздер: этнография, этнос, экспедиция, демография, монография, информант.

Дәрістің жоспары:

1. Пәннің мақсаты мен міндеттері.
2. Пәннің қалыптасу кезеңдері.
3. Тарихнамасы мен деректік негіздері

Қазіргі этнографияның алдында тұрған мәселелер, әсіресе халықтардың өмірі мен мәдениетін жан-жақты зерттеуде бірқатар қиындықтарды туғызады. Этнографиялық материалдарды жинақтаудың негізгі формасы этнографиялық экспедицияларды ұйымдастыру болып табылады. Өкінішке орай этнографиялық зерттеулердің бір ауыздан мақұлданған экспедициялық жұмыс тәсілдері болмай отыр.

1960 жылдардан бері әлем халықтары арасында өзінің өткен тарихын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, материалдық мәдениетін жаңғырту үдерісіне бет бұру байқалады. Бұл жазу-сызуы ерте дамыған өркениетті халықтарды былай қойғанда, Африка мен Азияның және Латын Америкасының жергілікті халықтарында да байқалады. Осы орайда Орталық Азияның ірі этностарының бірі, Еуразияның үлкен кеңістігін алып жатқан қазақ этносының өткен тарихы мен мәдениетіне байланысты көптеген мәселелердің зерттелмей жатқанына назар аударылуда. Отарлық пен Кеңес дәуіріндегі қасаң жүйе халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мәдениетіне елеулі өзгерістер енгізіп, тіліне қауіп төндірді.

Сондықтан, ХХ ғасырда қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, әдет-ғұрпы, шаруашылық дәстүрі қандай өзгерістерге ұшырады, оларға әлемдік өркениеттің ықпалы, халқымыз ХХІ ғасырға қандай дәрежеде аяқ басқалы тұрғаны жөнінде арнайы зерттеу жүргізіп, қорытынды жасаудың маңызы ерекше. Сонымен бірге қазақтардың осы жерді мекендеуші басқа да халықтармен қарым-қатынасы, мәдениеттердің өзара ықпалы жөніндегі мәселеге де айрықша назар аударылуы қажет.

Этнографиялық тәжірибенің мақсаты: біріншіден студенттердің дәріс және семинар сабақтарында алған білімін бекіту.

Екіншіден, тәжірибеші-студент экспедиция жұмыстарына қатыса отырып, далалық жағдайдағы еңбекті ұйымдастыру мен кәсіби-этнограф дағдыларын қалыптастыру.

Үшіншіден, этнографияны игеруге көңіл аударған студент-тәжірибешілердің алдына ғылыми тапсырмалар қойып, кәсіби дағдыларын қалыптастырып, олардың ғылым жолына баруына алғышарттар жасайды.

Студенттердің ғылыми жұмыспен айналыса бастауы, студенттік ғылыми конференцияларға қатысып мақала берумен басталады.

Студенттерді тәрбиелеуде этнографиялық тәжірибенің баға жетпес маңызы, студенттерді жергілікті халықтың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрыптары, қай-таланбас қоғамдық тұрмыс-салттарымен танысу барысында арта түседі.

Этнографиялық тәжірибе – адамдармен тіл табысуға, әңгімелесу дағдыларын игеруге, тәжірибешілердің қоғамдық-саяси сұрақтарға байланысты дәріс оқу – мұның бәрі жоғары педагогикалық дайындық болып саналады.

Этнографиялық зерттеу жүргізілетін аймақ жөнінде мәліметтер жинау ең маңызды іс болып табылады. Гуманитарлық ғылымдардың өзге салаларының ішінде этнографияның өзгешелігі ең алдымен бастапқы фундаменталды дайындығын, яғни нақты тақырыпты анықтап алу, зерттеудің бағдарламасы мен әдістемесін құрастырып алу, теориялық білімді игерген болуы керек. Алдын-ала дайындықсыз далалық тәжірибеге шығудың да қажеті шамалы.

Этнография ғылымының анықтамаларының бірі С.П. Толстовтың пікірінше төмендегідей: «Этнография дегеніміз – әлемнің түрлі халықтарының мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерін және осы ерекшеліктердің дамуындағы тарихи өзгерістерді, шығу тегін, орналасуы мен халықтардың мәдени тарихи өзара қатынастарын негізінен тікелей бақылау әдісімен зерттейтін тарих ғылымы».

Бұл анықтамада этнографияның нысаны туралы ғана емес, сонымен қатар деректік материалдарды жинаудың негізгі құралы – тікелей бақылау әдісі туралы нақты айтылған.

Тікелей бақылау әдісін оқу және әдістемелік әдебиет негізгі бөліктерін: жеке бақылау, информантпен жұмыс, зерттелуші материалды жазу, этнографиялық топтаманы жинау, құжаттамалық деректермен жұмыс жасау құрайтын далалық жұмыстардың өзара байланысты әдістемелер жиынтығы ретінде қарастырады.

Сонымен, далалық этнографияның нысаны болып қазіргі таңдағы этностар саналады. Дегенмен тікелей бақылау әдісімен нақты бір халықты зерттегенмен далалық жұмыста оның тек белгілі бір аумақтық бөлімшесі ғана қарастырылады. Далалық этнографияда бір халықтың бүкіл мәдениетін әрбір үй, бүкіл киім кешегін сипаттау, этникалық қауымдастықтың мекен еткен аумағындағы бүкіл фольклорын зерттеу мүмкін емес. Сондықтан далалық этнография нысаны тікелей бақылау әдісінің хронологиялық мүмкіндіктеріне байланысты аумақтық және кеңістік бойынша да шектеледі. Этносты толығымен зерттеу оның әр түрлі аумақтық бөлімшелерінде оны тікелей бақылау әдісімен жиналған мәліметтерді жүйелеу арқылы жүзеге асырылады.

Далалық этнография нысанының өзіне тән сипатын анықтайтын тағы бір жағдай: зерттеудің негізгі нысаны этникалық қауымдас тарихи этнографиялық облыс аумағында басқа этникалық қауымдастықтармен тарихи мәдени түрлі формада өзара байланысады. Сондықтан далалық

этнографияның нысаны ретінде этностардың олардың көрші халықтармен тарихи мәдени байланыстарын ескере отырып жергілікті бөлігі ғана қарастырылады.

Этнографияның басқа ғылымдармен кірігу аясының кеңеюі, пәнаралық зерттеулердің пайда болуы, этнография ғылымының әдістемесін теориялық нақтылау этнографиялық зерттеулерде қолданылатын деректемелік қорын жетілдіруді талап етеді. Заманауи этнографияда дерек ұғымының мазмұны кең ауқымды. Оған тікелей бақылау әдісімен алынған немесе мұражай және жеке топтамалардың заттай деректерін зерттеу арқылы алынған этнографиялық мәліметтер кіреді.

Этнографияда қолданылатын деректердің кешенді сипаты туралы ұғымдар оны талдаудың әдістемесін жетілдіруді қажет етеді. Осыған байланысты этномәдени деректанудың деректердің «салалық» түріне емес, зерттеудің сәйкес бағытының проблематикасына қатысты жан-жақты ақпараттарды алу нәтижесіне бағытталған арнайы бағытын қалыптастыру қажеттігі туындады. Мұндай тиімді және этнографияның дамуының заманауи бағыттарымен анықталатын тұжырым этнографиялық деректерге жүгіну мүмкіндіктерін тудырады.

Далалық зерттеу тәсілдеріндегі баспананы зерттеу. Этнографиялық зерттеулерді жүргізу барысында арнайы ұйымдастыру міндеттерін анықтау, зерттеу бірліктері мен құрал саймандарды таңдаудың мәні зор.

Этнология ғылымы далалық зерттеудің екі тәсілі: тұрақты стационарлық және жорықтық экспедициялық түрлері тарихи қалыптасқан. Тұрақты тәсіл немесе тұрақты экспедиция далалық этнографияның ежелгі дәстүрі болып табылады.

Стационарлық әдіс деп этнографтың зерттеуді өзі зерттеп жатқан этникалық ортада өмір сүріп ұзақ уақыт жүргізуін атайды. Бұл жағдайда қатаң хронологиялық шеңбер жоқ. Далалық жұмыстарды ұйымдастырудың стационарлық тәсілі этникалық қауымдастықтың мәдениеті, тілін монографиялық зерттеулер немесе дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің әр түрлі жақтарын тереңірек зерттеуге байланысты қолданылады. Стационарлық тәсілдің артықшылығы этнографиялық бақылаудың мүмкіндіктерін жүйелі пайдалануға жағдай жасайды.

Қазіргі таңда далалық жұмыстарды ұйымдастырудың экспедициялық тәсілі кеңінен таралған. Бұл тәсіл қысқа мерзімді мақсатты не тақырыптық, ұзақмерзімді мақсатты циклдік және ұзақмерзімді кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады.

Экспедицияның ұзақтығы бірнеше аптадан бірнеше айға дейін созылуы мүмкін және ол далалық жұмыстарды жүргізу барысындағы міндеттермен анықталады.

Экспедициялардың ішінде қысқамерзімді мақсаттық не тақырыптық экспедициялардың мерзімі қысқалау, олардың міндеті дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің бірнеше, тіпті бір ғана компонентін терең зерттеу болып табылады.

Ұзақ мерзімді циклдік, кешенді, монографиялық экспедицияларда қысқамерзімді экспедициялардың басты кемшілігі жиналған деректердің үздіктілігін қайталамауға мүмкіндік береді. Оларда этникалық қауымдастық мәдениетін терең кешенді зерттеледі. Далалық этнографияны әдістемелік жабдықтаудың бір түрі зерттеу нысаны этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты зерттеу тәсілін таңдау болып табылады. Ол экспедициялық жұмыстың мақсаттары, міндеттері, тақырыбы, сонымен қатар экспедицияның түрі, оның техникалық жабдықталуымен, көлік құралының болуымен және ауданның демографиясына байланысты анықталады. Далалық этнографияда, әдетте, аумақты зерттеудің екі түрі қолданылады.

Қысқа мерзімді, мақсатты немесе тақырыптық экспедицияларда маршруттық, сонымен қатар кешенді экспедицияларда қолданылатын толықтай маршруттық зерттеулер кеңінен таралған. Бұл тәсіл этникалық картаға байланысты экспедицияның сызықтық маршрутының жолы өтетін негізгі қыстақтарды, жұмыс ауданын алдын ала таңдайды. Таңдалған қыстақтар зерттеудің негізгі бірліктері болып саналады, онда экспедиция алдын ала жоспарланған уақыт көлемінде жұмыс істейді. Зерттеудің маршруттық тәсілінің артықшылығы зерттеліп отырған этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты кеңінен қамтуға болады.

«Таңдалған» түрдегі зерттеу тәсілі. Зерттеудің келесі тәсілі тармақты зерттеу тәсілі, ол ұзақмерзімді циклді және кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады. Маршруттық тәсіл ұстанымдары тәрізді ол да зерттеудің базалық пунктін таңдайды. Бұл, әдетте ірілеу пункт – зерттеу тобын орналастыру көзделетін әкімшілік не шаруашылық орталығы. Мұнда зерттеу тақырыбы бойынша этнографиялық материалдарды жинау жұмыстары жүргізіледі. Ал топ мүшелері жақын маңдағы қыстақтарға бір екі күнге барып келіп «тармақтарды» құрайды. Бұл тәсіл мәдениеттің жергілікті ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндіктер береді. Жұмыс мерзімі ұзағырақ, яғни бір екі апта болуы мүмкін, бұл маршруттық тәсілге қарағанда тереңірек зерттеуге мүмкіндік бергенмен, маршрут бойынша жұмыс уақытының қысқаруына байланысты аумақтық қамтуы шектеледі. Тармақты тәсіл монографиялық тақырыптар бойынша деректер жинау барысында қала этнографиясын зерттеу кезінде қолданылады. Ұзақ мерзімді экспедициясымен қатар ол классикалық тұрақты тәсіл ретінде қарастырылуы мүмкін.

Далалық зерттеу ұйымдастырудың тәсілдері және әдістерімен қатар зерттеуші далалық жұмыстың негізгі нысандарын таңдайтын не анықтайтын зерттеу түрлерін басшылыққа алу қажет. Жалпы олар зерттеу тәсілдері мен әдістеріне сәйкес келеді.

Зерттеудің екі: *толықтай және ішінара* түрлерін атауға болады.

Ішінара зерттеу далалық жұмыстарды ұйымдастыру құрылымында маршруттық тәсілмен жұмыс істейтін қысқамерзімді мақсатты не тақырыптық экспедицияларға сәйкес келеді. Бұл жағдайда ғылыми тақырыпқа байланысты зерттеу пәні ретінде мәдениеттің белгілі бір жеке

құбылысы таңдалып, ал зерттеу бірліктері ретінде қыстақтар тізімі анықталады.

Толықтай зерттеу түрі этникалық қауымдастық мекендейтін бүкіл аумақ шеңберіндегі барлық мәдени құрамалар бойынша деректер жинауды талап етеді. Әрине мұндай ұстаным үлкен күш пен қаражатты керек етеді. Сондықтан толықтай зерттеу түрін өңірлік зерттеулер, тарихи этнографиялық картографиялау үшін дерек жинау мақсатында қолданылады.

Сонымен, далалық этнографияның ұйымдастырушылық негіздерінің белгілі бір құрылымы бар оның негізгі бөліктері болып зерттеуді ұйымдастыру тәсілі немесе экспедиция түрі (стационарлық немесе экспедициялық), зерттеуді ұйымдастыру әдісі немесе этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты қамту (бағдарлық немесе бұталық) және далалық жұмыс пәніне бағытталған зерттеу түрлері (жалпылық немесе таңдаулы) саналады. Далалық этнографияның ұйымдастырушылық нұсқаулары арасындағы өзара әрекеттерінің негіздерін төмендегі кесте түрінде беруге болады (1-кесте).

Далалық жұмыстарды ұйымдастыруда зерттеудің бірліктер жүйесі үлкен мәнге ие. Далалық этнография нысанының анықтамасы этностың күрделі ұйымдасқан құрылымдық құбылыс екенін көрсетеді. Бір жағынан ол қарапайым этникалық бөлімшелерден тұрады, екінші жағынан жоғарырақ таксономикалық дәрежедегі этнографиялық бөлімше құрамға кіреді. Далалық этнографиядағы зерттеу бірліктері зерттеу пәніне де тәуелді. Ол этникалық қауымдастықтардың түрлі деңгейлерінде дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің этникалық қасиеттерінің құбылмалылығымен байланысты. Зерттеу бірліктерін таңдау әдістемесі осыған негізделеді. Зерттеу бірліктерін таңдауға байланысты далалық этнографияның әдістемелік және ұйымдастырушылық түрлері өзгеріп отырады.

Этникалық қасиеттердің қарапайым көрінісі «этнограф» адамды есептеуге болады. Этнограф онымен әңгімелесу барысында зерттеу тақырыбы бойынша ақпараттар алады. Бұл жерде адамның психологиялық ұстанымдары нақты этникалық ортамен байланысқан тұлға, өмір салты ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда адам дәстүрлі этнографиялық зерттеулерде ақпарат тасымалдаушы немесе *информант* есебінде зерттеледі.

Этникалық қасиеттерді тасымалдаушы келесі бірлік ретінде отбасы қарастырылады. Отбасының қоғамдық қызметтерінің тарихи өзгеруі оны нақты этникалық ортада этноәлеуметтік ағза ретінде қарауға мүмкіндік береді. Отбасы этникалық дәстүрді тұрақтандырушы болып табылады, мәдениеттің этникалық қасиеттерінің ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз етеді.

Далалық зерттеудің негізгі құрылымдық бірлігі ретінде қоныс қарастырылады. Қазіргі заманда бұл кішкентай ауыл да, қалалық типтегі қыстақ та, қала да болуы мүмкін. Қалаларды зерттеуде оның әлеуметтік, мәдени және этникалық орталарда әртектілігіне баса назар аударған жөн. Бұл әрбір компонентті жеке зерттеу бірлігі ретінде қарастыруды талап етеді.

Далалық зерттеудің келесі бірлігі болып этникалық және этнографиялық топ ретінде қаралатын этникалық бөліктер саналады. Бұл – мәдениеттің топтық ерекшеліктері бар этностың тарихи қалыптасқан бөлігі. Оларды зерттеу этникалық қауымдастықтардың тарихы, оның мәдени ерекшеліктерінің қалыптасу себептері бойынша дерек береді. Этникалық қауымдастықты зерттеудің монографиялық тәсілі оның этникалық бөлімшелерінің мәдени бөліктерінің қосындысы ретінде сипаттама береді.

Сұрақтар:

1. Этнографиялық тәжірибенің негізгі мақсатын түсіндіріңіз.
2. Этнологияның зерттеу әдісіндегі кездейсоқтық.
3. Информатор дегеніміз кім, этнографтар үшін оның алатын орны қандай?
4. Зерттеудің екі түрін (толықтай және ішінара) салыстырып талдаңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аверьянов Л.Я. Искусство задавать вопросы. Заметки социолога. – М.: Московский рабочий, 1987.
2. Алимбай Н. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории / Н. Алимбай, М.С. Муканов, Х. Аргынбаев – Алматы: Ғылым, 1998. 160 б.
3. Андреева Г.М. Социальная психология сегодня: поиски и размышления. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 160 с.
4. Антипина Г.С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 112 с.
5. Аргынбаев Х.А. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми-зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 326 б.
6. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 236 с.